

MAMLAKATIMIZDA NORASMIY IQTISODIYOT VA SOLIQQA TORTISH TIZIMI XUSUSIDA

PhD Alimardonov G'ayratjon

Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti

ORCID: 0009-0006-1328-3988

lider.707@mail.ru

Annotatsiya. Mazkur maqolada O'zbekistonda soliqqa tortish tizimining hozirgi holati hamda norasmiy iqtisodiyotning iqtisodiy rivojlanishga ta'siri tahlil qilingan. Norasmiy iqtisodiyotning shakllanish sabablari, uning soliq tushumlariga salbiy ta'siri va davlat budjeti barqarorligiga ko'rsatadigan oqibatlari yoritilgan. Shuningdek, soliq ma'murchiligini takomillashtirish, raqamli iqtisodiyotni rivojlantirish va norasmiy faoliyatni qisqartirishga qaratilgan taklif hamda tavsiyalar ishlab chiqilgan.

Kalit so'zlar: soliqqa tortish, norasmiy iqtisodiyot, soliq siyosati, soliq tushumlari, davlat budjeti, iqtisodiy rivojlanish.

О НЕФОРМАЛЬНОЙ ЭКОНОМИКЕ И НАЛОГОВОЙ СИСТЕМЕ В НАШЕЙ СТРАНЕ

PhD Алимардонов Гайратджон

Ташкентский государственный экономический университет

Аннотация. В данной статье анализируется текущее состояние налоговой системы в Узбекистане и влияние неформальной экономики на экономическое развитие. Выделены причины формирования неформальной экономики, её негативное воздействие на налоговые поступления и последствия для стабильности государственного бюджета. Также разработаны предложения и рекомендации по совершенствованию налогового администрирования, развитию цифровой экономики и сокращению неформальной деятельности.

Ключевые слова: налогообложение, неформальная экономика, налоговая политика, налоговые поступления, государственный бюджет, экономическое развитие.

ABOUT THE INFORMAL ECONOMY AND TAXATION SYSTEM IN OUR COUNTRY

PhD Alimardonov Gayratjon

Tashkent State University of Economics

Abstract. This article analyzes the current state of the taxation system in Uzbekistan and the impact of the informal economy on economic development. The reasons for the formation of the informal economy, its negative impact on tax revenues and the consequences for the stability of the state budget are highlighted. Also, proposals and recommendations are developed to improve tax administration, develop the digital economy and reduce informal activity.

Keywords: taxation, informal economy, tax policy, tax revenues, state budget, economic development.

Kirish.

Iqtisodiyotni barqaror rivojlantirish va davlat budjeti daromadlarini ta'minlashda soliqqa tortish tizimi muhim o'rin tutadi. Ayni paytda, ko'plab rivojlanayotgan davlatlar qatori O'zbekistonda ham norasmiy iqtisodiyotning mavjudligi soliq tizimi samaradorligiga salbiy ta'sir ko'rsatmoqda. So'nggi yillarda O'zbekistonda soliq tizimini isloh qilish, soliq yukini kamaytirish va tadbirkorlik faoliyatini qo'llab-quvvatlash bo'yicha keng ko'lamli chora-tadbirlar amalga oshirilmoqda. Shunga qaramasdan, norasmiy iqtisodiyot ulushi hanuzgacha dolzarb muammo bo'lib qolmoqda. Shu sababli, soliqqa tortish va norasmiy iqtisodiyot o'rtasidagi o'zaro bog'liqlikni tahlil qilish hamda ushbu muammoni bartaraf etish yo'llarini aniqlash muhim ahamiyat kasb etadi.

Adabiyotlar sharhi.

Norasmiy iqtisodiyot ta'rifi bo'yicha tushunmovchiliklarning muhim manbai turli fanlar olimlari o'rtasida tadqiqot maqsadlarining farqlanishidan iborat. Masalan, norasmiy iqtisodiyotning «iqtisodiy» tushunchasi (yoki uning sinonimlari, masalan, soya, norasmiy, yashirin, qora, yashirin iqtisodiyot) statistiklar tomonidan milliy buxgalteriya hisobida qo'llaniladigan norasmiylik tushunchasidan boshqacha ma'noga ega (masalan, norasmiy).

Xans Singer norasmiy sektorni jirafaga qiyosladi, chunki uni odatiy standartlar bilan aniqlash qiyin, lekin ularga duch kelganingizda tanib olish oson. Lautier (1990) Singerga jirafa metaforasi yetarli emasligini aytib, javob berdi. Norasmiy sektor "bir shoxli, chunki adabiyotda ta'riflar ko'p, lekin siz hech qachon uchrashish imkoniga ega bo'lmaysiz, chunki u mavjud emas (Charmes, 2016). Norasmiy sektor uchun eng yaxshi faunaviy metafora bo'yicha ushbu kelishmovchilik bizga norasmiylikning ta'rifi bo'yicha bahs-munozaralar qanchalik qiyinligi haqida fikr beradi.

Garchi bu ta'rifiy yondashuvlarni kelishishga urinishlar bo'lsa ham (Quiros-Romero va boshq., 2021) yechim hali ham mavjud emas. Misol uchun, «iqtisodiy» nuqtai nazardan norasmiylikka qaratilgan adabiyotlar qatoriga ko'ra, Feige (2016) mos kelmaydigan xatti-harakatlarga asoslangan taksonomiyani taklif qiladi. Uning ta'kidlashicha, rioya qilmaslik va "kuzatib bo'lmaslik" kuzatilmagan iqtisodlardagi barcha xatti-harakatlarda umumiy xususiyatdir. Shunga ko'ra, kuzatilmagan bir iqtisodni boshqasidan ajratib turadigan narsa ma'lum bir qoida buzilishidir. Xususan, Feige (2016) quyidagi ta'riflarni taklif qiladi: "hisobot qilinmagan iqtisodiyot" deganda, qoidabuzarlik soliq to'lashdan bo'yin tovlash orqali fiskal qonunni chetlab o'tishdan iborat bo'lsa; Milliy daromadni hisobga olish qoidalarini buzish natijasida qo'shilgan norasmiy qo'shilgan qiymat paydo bo'lganda, "ro'yxatga olinmagan iqtisodiyot"; "noqonuniy iqtisodiyot" - taqiqlangan tovarlar va xizmatlarni ishlab chiqarish va tarqatishni tartibga soluvchi qoidalarini buzish (masalan, giyohvand moddalar, fohishalik); "norasmiy iqtisodiyot" - eng kam ish haqi, mehnat sharoitlari, ijtimoiy ta'minot, ishsizlik va nogironlik nafaqalari kabi mehnat bozori qoidalarini chetlab o'tish.

Oxirgi nomuvofiqlikda shuni ta'kidlash kerakki, Shnayderning «iqtisodiy» ta'rifi va Dell Annos (2007) norasmiy iqtisodiyotning "kuzatilmagan iqtisodiyot tushunchasiga asoslangan" ta'rifi o'rtasidagi farq bu hodisaning har xil ishlab chiqarish xususiyatiga bog'liq. "Soliq to'lovlarini buzmaslik" (ya'ni, odamlar yoki kompaniyalar tomonidan to'lanadigan soliqni kamaytirish uchun qo'llaniladigan noqonuniy va qonuniy usullar) bo'lishi mumkin. Milliy hisoblar tizimlariga ko'ra, soliq to'lashdan bo'yin tovlash faqat "soliq bo'shlig'ini" (ya'ni, nazariy jihatdan undiriladigan soliqning umumiy summasi va haqiqatda undirilgan soliq o'rtasidagi farq) hosil qilsa, kuzatilmagan iqtisodiyotdan chiqarib tashlanadi. Aksincha, agar soliqqa rioya qilmaslik xatti-harakatlari daromadlar yoki ishlab chiqarishni kam hisobot berishdan iborat bo'lsa, bu holda qo'shilgan qiymat yoki ushbu faoliyat turlarini ishlab chiqarish milliy hisoblar ishlab chiqarish chegarasida bo'lgani uchun kuzatilmagan iqtisodiyotga kiritiladi.

Chen va Karrening (2020) ta'kidlashicha, norasmiylik tushunchasi ko'plab olimlar tomonidan "juda loyqa va rasmiy-norasmiy dixotomiya juda ikkilik" sifatida tanqid qilingan bo'lsada, uni ta'riflashdan voz kechish mumkin emas.

Xarriss-Uayt (2020) ta'kidlaganidek, norasmiy iqtisodiyot tarkibiga nima bo'lishi kerak va nima kiritilmasligi kerakligining aniq tavsifi ijobiy, me'yoriy va o'lchov maqsadlari uchun muhim bo'lib qolmoqda.

Norasmiy iqtisodiyot murakkab hodisa bo'lib, unda determinantlar va oqibatlar jalb qilingan birliklarning xususiyatlariga, makroiqtisodiy va institutsional omillarga bog'liq. Norasmiy iqtisodiyotning ko'p qirrali tabiati adabiyotda rivojlanayotgan va rivojlangan mamlakatlar uchun mos keladigan norasmiylikning keng qamrovli nazariyasi yo'qligini tushuntiradi. Darhaqiqat, norasmiylikning paydo bo'lishini rivojlanayotgan mamlakatda omon qolish strategiyasi sifatida tushuntiradigan nazariy nuqtai nazar rivojlangan mamlakatlarda norasmiy iqtisodiyotning keng tarqalgan tabiatini tushunishga yaroqsiz bo'lishi mumkin (Goel va Nelson, 2016). Shu sababli, olimlar o'rtasida tushunmovchiliklarga yo'l qo'ymaslik uchun, nazariya norasmiylikning qaysi turini tushuntirishga qaratilganligini aniqlab olish muhimdir.

Xususan, bir tomondan, norasmiy iqtisodiyotni ishsizlik va qashshoqlikdan qutulishning oxirgi chorasi sifatida ko'rish mumkin. Ushbu turdagi norasmiylik bilan bog'liq adabiyotlar uni norasmiy iqtisodiyot emas, balki norasmiy sektor sifatida ko'rsatadi. U ushbu faoliyat natijasida hosil bo'lgan qo'shilgan qiymat o'rniga (masalan, rasmiy YalM ulushi sifatida) ishlab chiqarish birliklariga (masalan, jalb qilingan birliklarning foizi sifatida) qaratilgan. Ushbu norasmiy ishlab chiqarish birliklari tashkiliy va kapitalning past darajasida ishlaydi, ular geografik jihatdan past va o'rta daromadli mamlakatlarda to'plangan va tashkiliylikning past darajasi tufayli norasmiylikning bu turi norasmiy bandlik bilan kuchli bog'liqdir. Ushbu nuqtai nazarga ko'ra, norasmiylik mehnat va rivojlanish iqtisodchilari uchun asosiy mavzu bo'lib, odamlarga e'tibor qaratgan holda, u marginalizatsiya va norasmiylik o'rtasidagi munosabatni tushunishga qiziqqan antropologlar va sotsiologlarni ham jalb qiladi (Vilson, 2010).

Norasmiylik hajmi ishchi kuchining rasmiy va norasmiy sektorlar o'rtasida taqsimlanishiga bog'liq bo'lgan makroiqtisodiy asoslarni taklif qiluvchi bir qancha tadqiqotlar orasida Rauch (1991) muhim rol o'ynaydi. U firmaning norasmiy ishchilarni yollash to'g'risidagi qarori eng kam ish haqi siyosatidan qonuniy ozod qilish uchun kichik bo'lib qolish istagiga bog'liq bo'lgan modelni ishlab chiqadi. Ixrig va Moe (2004) agentning kapitalni to'plash va rasmiy va norasmiy sektorlarda ishlash qarorini ikki sektorli dinamik muvozanat modelidan foydalangan holda tahlil qiladi. Siyosat oqibatlari nuqtai nazaridan, mualliflar norasmiy sektorni qisqartirish uchun eng samarali siyosat soliq stavkalarini pasaytirish va norasmiy agentni qo'lga olish ehtimolini oshirish o'rniga, norasmiy agentlar uchun yuqori soliq jazolarini qo'llash orqali amalga oshirishni kuchaytirishdan iborat degan xulosaga kelishadi.

Amaral va Quintin (2006) dinamik modelni taklif qiladilar, bunda muvozanat holatida rasmiy va norasmiy ishchilarning xususiyatlari, garchi mehnat bozorlari mukammal raqobatbardosh bo'lsa ham, tizimli ravishda farqlanadi. Bu sektorlar o'rtasidagi harakatdagi rasmiy to'siqlar gipotezasi norasmiylikning paydo bo'lishini tushuntirish uchun muhim emasligini anglatadi.

Dell Anno (2018) mikroasoslangan makroiqtisodiy modelashtirish tizimini taklif qiladi, unda soliqlardan tashqari, ishchining norasmiy faoliyat ko'rsatishni tanlashi bo'linmas kirish xarajatlariga, kredit bozorining nomukammalligiga va ishchi kuchi tarkibiga (ya'ni, ulushga) bog'liq.

Ulessea (2018) turli xil firmalar norasmiylikning ikki chegarasidan foydalanishi mumkin bo'lgan raqobatbardosh muvozanat modelini ishlab chiqadi: bir iqtisodda uch xil turdagi norasmiy firmalar birgalikda mavjud ("omon qolish firmalari" hatto kirish xarajatlari olib tashlangan bo'lsa ham, rasmiy faoliyat ko'rsatish uchun juda samarasiz; "parazit firmalar" kirish to'siqlari olib tashlanganidan keyin rasmiy firmalar sifatida omon qolish uchun yetarli bo'ladi, lekin norasmiy qolishni afzal ko'radi; "norasmiy firmalar" ular yuqori kirish xarajatlari

tufayli rasmiyatchilikdan tashqarida saqlanadi, ammo agar ular olib tashlansa, ular rasmiy bo'lib, yaxshilanadi).

Tahlil va natijalar muhokamasi.

O'zbekistondagi norasmiy iqtisodiyot va soliq tizimi mamlakat iqtisodiy manzarasini shakllantirishda muhim rol o'ynaydi. Norasmiy iqtisod, ko'pincha "soya" yoki "qora" iqtisodiyot deb ataladi, rasmiy institutlar tomonidan tartibga solinmagan va rasmiy statistika tomonidan to'liq qamrab olinmagan iqtisodiy faoliyatni o'z ichiga oladi. U tartibga solinmagan va qayd etilmagan iqtisodiy faoliyatning keng doirasini o'z ichiga oladi, bu ko'pincha rasmiy ishga kirishning cheklanganligi va soliqlardan qochish istagi kabi omillar bilan izohlanadi. O'zbekistonda norasmiy iqtisodiy faoliyat ko'cha savdolari, ro'yxatdan o'tmagan kichik biznes, qishloq xo'jaligidagi tirikchilik va norasmiy mehnatni o'z ichiga oladi. O'zining norasmiy tabiatiga qaramay, ushbu sektor, ayniqsa, aholining zaif qatlamlari uchun bandlik va daromad olish imkonini beradi. Norasmiy iqtisodiyot rasmiy iqtisodiyot bilan bir qatorda mavjud bo'lib, mamlakatning iqtisodiy rivojlanishiga ham ijobiy, ham salbiy ta'sir ko'rsatishi mumkin.

O'zbekistonda so'nggi yillarda muhim iqtisodiy islohotlar, jumladan, biznes muhitini yaxshilash, xorijiy investitsiyalarni jalb etish va tadbirkorlik subyektlariga soliq yukini kamaytirishga qaratilgan soliq islohotlari amalga oshirildi. Bu islohotlar soliq tartibotlarini soddalashtirish va ayrim tarmoqlar uchun soliq stavkalarini kamaytirishni o'z ichiga oladi.

Dunyoning band aholisining aksariyati norasmiy iqtisodiyotda juda ko'p turli xil iqtisodiy faoliyat bilan shug'ullanadi. Ushbu odamlarning aksariyati past va o'rta daromadli mamlakatlarda norasmiy iqtisodiyot kelgusi o'nlab yillar davomida asosiy bandlik manbai bo'lib qoladi (Arias, et all., 2019). Ish kelajagini aniq bashorat qilish qiyin bo'lsada, biz bilamizki, kelgusi o'n yil ichida bir milliardga yaqin yoshlar jahon mehnat bozoriga kirishadi, rivojlanayotgan mamlakatlardagi yangi ish imkoniyatlarining taxminan o'ndan to'qqiztasi norasmiy ish bilan cheklanadi (S4YE, 2015). Jahon mehnat bozoriga kiradigan ko'pchilik odamlar o'rgangan ko'nikmalarini maktabda, ko'nikmalarga aralashuvda, uyda yoki rasmiy sektordagi ishlarda qo'llamaydilar — garchi dunyodagi ko'nikmalar tizimlarining aksariyati aynan shu taxminga yo'naltirilgan.

Xalqaro mehnat tashkilotining mehnat kelajagi bo'yicha global komissiyasi "odamlarga ko'nikmaga ega bo'lish, qayta malaka oshirish imkonini beruvchi umrbod ta'lim olish uchun universal huquq"ni taklif qildi. Ushbu huquqni rasmiy iqtisodiyotdagi ishchilarga qo'llash juda qiyin; buni norasmiy iqtisodiyotdagi ishchilarga qo'llash norasmiy iqtisodiyotni hal qilish usulini bosqichma-bosqich o'zgartirishni talab qiladi. Xalqaro mehnat tashkilotining norasmiy iqtisodiyotdan rasmiy iqtisodiyotga o'tish bo'yicha tavsiyanomasi, hukumatlar, ishchilar va ish beruvchilar tashkilotlari uchun norasmiy iqtisodiyotdagi ishchilar va korxonalarni rasmiy iqtisodiyotga o'tishda qo'llab-quvvatlash bo'yicha ko'rsatmalarni o'z ichiga oladi (ILO, 2015).

Norasmiy iqtisodiyot barcha ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish darajasidagi mamlakatlarda uchraydi, lekin u yuqori daromadli mamlakatlarga qaraganda past va o'rta daromadli mamlakatlarda ko'proq tarqalgan (Bonnet, & other, 2019). Dunyo miqyosida taqqoslanadigan so'nggi statistik ma'lumotlarga ko'ra, norasmiy bandlik qishloq xo'jaligini hisobga olmaganda, rivojlanayotgan mamlakatlarda jami bandlikning ulushi sifatida Afrikada 72 foizni, Osiyo va Tinch okeanida 63 foizni, Arab mamlakatlarida 64 foizni tashkil etadi. Lotin Amerikasida 50 foiz, Yevropa va Markaziy Osiyoda 30 foiz (ILO, 2018a). Rivojlanayotgan mamlakatlarda jami bandlikning ulushi sifatida qishloq xo'jaligini hisobga olgan holda norasmiy bandlik Afrikada 86 foizni, Osiyo va Tinch okeanida 71 foizni, Arab davlatlarida 69 foizni, Lotin Amerikasida 54 foizni va Yevropa va Markaziy Osiyoda 37 foiz (ILO, 2018a).

So'nggi yigirma yil ichida past va o'rta daromadli mamlakatlarda norasmiylik darajasi yuqori sur'atlarda saqlanib qoldi. 2000–2016-yillarda Afrikaning Sahroi Kabirdan janubida norasmiylik darajasi taxminan 75 foizni tashkil etgan bo'lsa, Janubiy Osiyoda norasmiylik darajasi amalda 2000-yillardagi 50 foizdan 2010–16 yillarda 60 foizga oshgan. Shu bilan birga,

Lotin Amerikasida Peruda norasmiylik darajasi so'nggi o'ttiz yil ichida taxminan 75 foizni tashkil etdi (World Bank, 2019a). Adabiyotda ta'kidlanishicha, "yaqin kelajakda Afrikada norasmiy holat normal bo'ladi degan xulosadan qochish qiyin" (Fox, Kaul, 2017). Bu Janubiy Osiyo va Lotin Amerikasining ba'zi qismlarida ham mavjud.

Norasmiy iqtisodiyot heterojen bo'lib, qishloq va shaharlarda mehnatga asoslangan ijtimoiy himoyaga ega bo'lmagan ishchilar va korxonalarning kengayib borayotgan va tobora xilma-xil bo'lgan guruhidan iborat (Bonnet, & other, 2019). U mikro va kichik korxonalarda ishlaydigan shaxslarni, shu jumladan ish beruvchilar, shaxsiy hisob operatorlari, ko'cha sotuvchilari, norasmiy ish haqi ishchilari, shogirdlar, haq to'lanmaydigan oilaviy ishchilar va boshqalarni o'z ichiga oladi. Shuningdek, rasmiy korxonalarda ro'yxatdan o'tmagan yoki deklaratsiyalanmagan ishchilar, uy ishchilari, tasodifiy yoki kunduzgi ishchilar, sanoat ishchilari, uy ishchilari va qisqa muddatli shartnoma ishchilari (Robert Palmer, 2020). Shuni ta'kidlash kerakki, ko'plab norasmiy iqtisodiyot xodimlari yil yoki mavsum vaqtiga qarab o'zgarishi mumkin bo'lgan bir nechta norasmiy faoliyat bilan shug'ullanadilar (Ignatowski, 2017).

Norasmiy iqtisodiyotni bir tomondan ko'proq omon qolish, past mahsuldorlik faoliyati (ishlaydigan kambag'allar) va boshqa tomondan yanada dinamik, yuqori mahsuldorlik faoliyati o'rtasidagi davomiylik sifatida tasavvur qilish mumkin (Palmer, 2008). Adolatli konseptual taqqoslash bu piramida bo'lib, pastki piramida bazasi omon qolgan eng past mahsuldorlikdagi iqtisodiy faoliyatdir va piramidaning yuqori qismi rasmiy tartibga solishdan qochadigan juda dinamik norasmiy firmalarni ifodalaydi va ular orasida ko'p sonli faoliyat mavjud (Robert Palmer, 2020).

Dalillar shuni ko'rsatadiki, norasmiy ishchilarning aksariyati o'z xohishiga ko'ra norasmiy ishlaymaydi, balki boshqa yashash vositalari yo'q. Norasmiy ishchilar ko'plab muammolarga duch kelishadi va odatda rasmiy bandlikdagi ishchilarga qaraganda kambag'alroq va himoyasizroqdirlar. Umuman olganda, mavjud huquqiy va me'yoriy bazalar norasmiy ish bilan band bo'lganlar va ularning yashash faoliyati uchun ahamiyatsiz yoki ularga nisbatan jazolash xususiyatiga ega (Bonnet, & other, 2019).

Shubhasiz, taqdim etilgan va adabiyotlarni ko'rib chiqishda yoritilgan asosiy fikrlar bo'yicha shakllanadigan xulosa shundan iborat bo'lmoqdaki, norasmiy iqtisodiyot butun dunyo bo'ylab, ayniqsa, past va o'rta daromadli mamlakatlarda band aholining muhim qismini tashkil qiladi. Bu kelgusi yillar davomida asosiy bandlik manbai bo'lib qolishi prognoz qilinmoqda.

Mehnat bozoriga kirgan ko'plab shaxslar rasmiy ta'lim yoki o'qitish orqali o'rganilgan ko'nikmalarning cheklangan qo'llanilishi bilan norasmiy ish imkoniyatlarini topadilar. Ish kelajagi bo'yicha global komissiya odamlarga butun hayoti davomida ko'nikmalarga ega bo'lish va qayta ishlash imkoniyatini berish uchun "umrbod ta'lim olish uchun universal huquq"ni taklif qildi.

Sharh norasmiy iqtisodiyotning global miqyosda tarqalishi, u keltirib chiqaradigan muammolar va ishchilarni rasmiy bandlikka o'tishdagi murakkabliklarning har tomonlama ko'rinishini taklif etadi. Bu adolatli va barqaror iqtisodiy o'sishga ko'maklashish uchun norasmiy iqtisodiyot dinamikasini tushunish va hal qilish muhimligini ta'kidlaydi.

Bugun mamlakatimizda norasmiy iqtisodiyot tushunchasi emas, balki yashirin (xufiyona) iqtisodiyot degan tushunchalar keng qo'llanilib kelinmoqda. Aslida esa har bir tushuncha bir-biridan tubdan farq qilib, qonunga amal qilishga oid faoliyati bilan farqlanadi.

Norasmiy iqtisodiy faoliyatning yuqori darajasi hukumat uchun soliq tushumlarining kamayishiga olib keladi. Norasmiy korxonalar ko'pincha soliq to'lashdan bo'yin tovlaydi, bu esa rasmiy sektor korxonalari uchun notekis soliq yukiga olib keladi. Murakkab va og'ir soliq qoidalari korxonalarni soliqqa tortishdan qochish uchun norasmiy faoliyat yuritishga undashi mumkin. Soliq tushumlarini ko'paytirish va norasmiy iqtisodiyotni rasmiylashtirishni rag'batlantirish o'rtasidagi muvozanatni saqlash siyosat muammosidir.

O'zbekistonda norasmiy iqtisodiyotning o'ziga xos xususiyatlari:

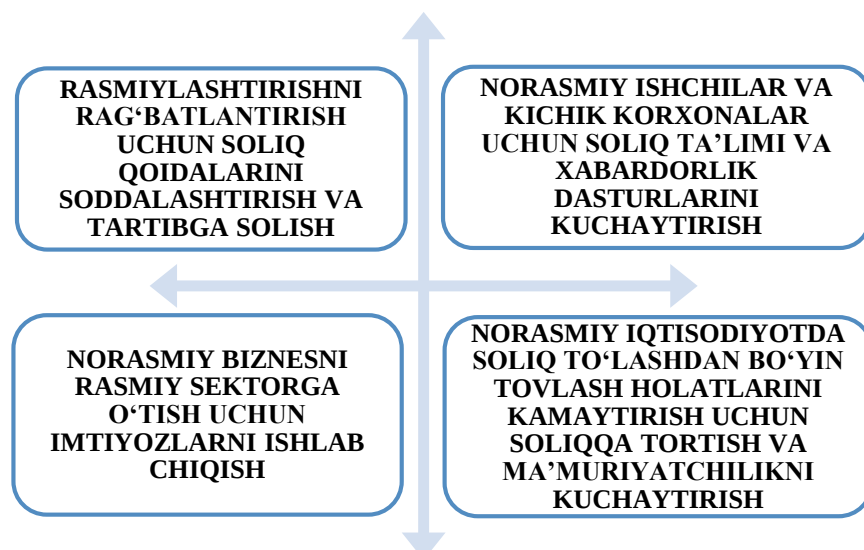
1. O'zbekistonda iqtisodiy faoliyatning ma'lum qismi norasmiy sektorda amalga oshiriladi, bu ko'pincha rasmiy sektorga kirishdagi to'siqlar, kredit olish imkoniyatining yo'qligi va murakkab byurokratik jarayonlar tufayli sodir bo'ladi.

2. Iqtisodiyotdagi norasmiy operatsiyalar ko'pincha naqd pul to'lovlarini o'z ichiga oladi, bu esa hokimiyat uchun ushbu faoliyatni kuzatish va tartibga solishni qiyinlashtirishi mumkin.

3. Norasmiy sektordagi ish o'rinlari ijtimoiy ta'minot, sog'liqni saqlash va mehnat huquqlari kabi rasmiy bandlik taqdim etadigan imtiyozlar va himoyalardan mahrum.

4. Norasmiy iqtisodiyot rasmiy bandlikni ta'minlay olmaydigan shaxslar uchun moslashuvchanlikni ta'minlab, ularga turli xil daromad keltiradigan faoliyat bilan shug'ullanish imkonini beradi.

O'zbekistonda norasmiy iqtisodiyot va soliqqa tortish bir-biri bilan uzviy bog'liq bo'lib, mamlakat iqtisodiy rivojlanishi uchun muammolar va imkoniyatlarni taqdim etadi. Ushbu muammolarni samarali hal etish rasmiylashtirishga, davlat daromadlarini oshirishga va norasmiy sektor ishchilarining mehnat sharoitlarini yaxshilashga yordam beradi. O'zbekistonda norasmiy iqtisodiyot va soliqqa tortish muammolarini hal qilish ko'p qirrali yondashuvni talab qiladi. Potensial siyosat choralari quyidagilarni o'z ichiga olishi mumkin (1-rasm):

1-rasm O'zbekistonda norasmiy iqtisodiyot va soliqqa tortish muammolarini bartaraf etish choralari

Manba: muallif tomonidan shakllantirilgan.

Norasmiy iqtisodiyot va soliqqa tortish bilan bog'liq masalalarni o'rganish har qanday davlatda, shu jumladan O'zbekistonda ham iqtisodiy rivojlanish va samarali siyosat ishlab chiqishda muhim ahamiyatga ega. Jumladan, birinchidan, norasmiy iqtisodiyot dinamikasini tushunish hukumatlarga hozirda rasmiy kanallardan qochib ketishi mumkin bo'lgan potensial soliq tushumlari manbalarini aniqlashga yordam beradi. Rasmiy sektorga norasmiy iqtisodiy faoliyatni jalb qilish siyosatini amalga oshirish orqali hukumatlar soliq bazasini oshirishi va davlat xizmatlari, infratuzilma va rivojlanish loyihalarini moliyalashtirish uchun qo'shimcha daromad olishlari mumkin.

Ikkinchidan, norasmiy iqtisodiy faoliyat ko'pincha soliq to'lashdan bo'yin tovlashga olib keladi, natijada davlat daromadlari kamayadi va soliq to'lovchilarga adolatsiz yuk tushadi. Norasmiy iqtisodiyotda soliq to'lashdan bo'yin tovlash omillarini o'rganish orqali soliq organi xodimlari soliq yukining adolatli taqsimlanishini ta'minlab, soliq qonunchiligini oshirishga qaratilgan maqsadli strategiyalarni ishlab chiqishlari mumkin.

Uchinchidan, norasmiy iqtisodiyotdagi ishchilar va korxonalar ko'pincha sog'liqni saqlash, pensiya va ishsizlik nafaqalari kabi ijtimoiy himoyalardan foydalana olmaydi.

Norasmiylikni bartaraf etish ishchilarni yaxshi ijtimoiy himoyalashga, qashshoqlikni kamaytirishga va ijtimoiy inklyuziyvni rag'batlantirishga olib kelishi mumkin.

To'rtinchidan, norasmiy iqtisodiy faoliyatni rasmiy sektorga integratsiyalash umumiy iqtisodiy o'sishga hissa qo'shishi mumkin. Rasmiylashtirilgan korxonalar kredit olish, texnologiya va innovatsiyalarga sarmoya kiritish va o'z faoliyatini kengaytirish ehtimoli ko'proq. Bu ish unumdorligini oshirishga, yangi ish o'rinlari yaratishga va iqtisodiy ishlab chiqarishning o'sishiga olib kelishi mumkin.

Ko'pgina norasmiy ishchilar yomon mehnat sharoitlari, past ish haqi va cheklangan ish xavfsizligini boshdan kechirmoqda. Rasmiylashtirish mehnat standartlari va qoidalarining bajarilishiga, barcha ishchilar uchun yaxshi mehnat sharoitlari va adolatli ish haqini ta'minlashga olib kelishi mumkin.

Shu bilan birga, norasmiy iqtisodiyot va soliqqa tortishni chuqur o'rganish iqtisodiy faoliyatni tartibga solish va tadbirkorlik erkinligini qo'llab-quvvatlash o'rtasida to'g'ri muvozanatni saqlashga yordam beradi. Haddan tashqari og'ir qoidalar biznesni norasmiy sektorga olib kirishi mumkin, yaxshi sozlangan me'yoriy-huquqiy baza esa rasmiylashtirishni rag'batlantirishi mumkin.

Norasmiy iqtisodiyot va soliqqa tortishni to'liq tushunish mutaxassislariga asoslangan qarorlar qabul qilish uchun ma'lumotlar va tushunchalar beradi. Bunga aralashuvning ustuvor yo'nalishlarini aniqlash, samarali siyosatni ishlab chiqish va siyosat choralari natijalarini monitoring qilish kiradi.

Shuningdek, rasmiylashtirilgan iqtisodiyot mamlakatning xorijiy investorlar va savdo sheriklari uchun jozibadorligini oshirishi mumkin. Shaffof va samarali soliqqa tortish tizimlari qulay biznes muhitini yaratishga, xalqaro savdo va investitsiyalarni rivojlantirishga yordam beradi.

Darhaqiqat, norasmiylik va soliqqa tortish masalalarini hal qilish orqali mamlakatlar qashshoqlikni kamaytirish, munosib mehnatni rag'batlantirish va inklyuziv iqtisodiy o'sishni rag'batlantirish kabi Birlashgan Millatlar Tashkilotining Barqaror Taraqqiyot Maqsadlariga erishish yo'lida harakat qilishlari mumkin.

O'zbekiston sharoitida bu masalalarni o'rganish barqaror iqtisodiy rivojlanishga erishish, daromadlar tengsizligini kamaytirish va ijtimoiy farovonlikni rag'batlantirish uchun muhim ahamiyatga ega. Norasmiy iqtisodiyot va soliqqa tortishni har tomonlama tushunishga asoslangan samarali siyosat ishlab chiqish yanada inklyuziv, barqaror va farovon jamiyatga yo'l ochishi mumkin.

Norasmiy iqtisodiyotning muammolari va xususiyatlari:

- ✓ rasmiy ro'yxatdan o'tish va davlat organlari tomonidan tan olinmaganligi;
- ✓ norasmiy ishchilar uchun ijtimoiy himoya va qonuniy huquqlardan foydalanishning cheklanganligi;
- ✓ norasmiy biznes ko'pincha kichik miqyosda ishlaydi va kredit va resurslarga ega bo'lmasligi mumkin;
- ✓ norasmiy ishchilar, odatda, rasmiy sektor xodimlariga nisbatan kamroq ish xavfsizligi va kamroq imtiyozlarga ega;
- ✓ norasmiy iqtisodiyotning tartibga solinmaganligi sababli uning hajmi va ko'lamini aniq o'lchashda qiyinchilik.

O'zbekistonda soliqqa rioya qilish va soliq to'lashdan bo'yin tovlash bilan bog'liq muammolar, ayniqsa, norasmiy iqtisodiyot sharoitida saqlanib qolmoqda. Soliq solish bilan bog'liq muammolar:

Ma'lumki, yaqin yillarga qadar O'zbekiston iqtisodiyotining muhim qismi norasmiy edi. Ko'pgina o'tish davridagi iqtisodiyotlar singari, norasmiy iqtisodiy faoliyat aholining katta qismini ish bilan ta'minlash va daromadlarni ta'minlashda hal qiluvchi rol o'ynaydi.

O'zbekiston soliq tizimini yanada samaraliroq qilish va tadbirkorlik subyektlarini soyadan chiqib ketishga undash uchun uni isloh qilishga intilmoqda. Bu soliq stavkalarini

pasaytirish, soliq kodeksini soddalashtirish, soliq to'lash va to'lashning raqamli va onlayn usullarini takomillashtirishni o'z ichiga oladi.

Norasmiy iqtisodiyotning kattaligi tufayli soliq to'lashdan bo'yin tovlash O'zbekiston hukumati uchun jiddiy muammo bo'lib qolmoqda. Ushbu soliqqa tortilmagan tarmoqlardan yo'qotilgan daromadlar mamlakat budjeti va rivojlanish dasturlariga ta'sir qilishi mumkin.

O'zbekiston soliq tizimini takomillashtirish, soliq to'lashdan bo'yin tovlash va noqonuniy moliyaviy oqimlarga qarshi kurashishda xalqaro tashkilotlar va qo'shni davlatlar bilan hamkorlik qilishga ham sa'y-harakatlarni amalga oshirdi.

O'zbekistonda soliqqa tortish va norasmiy iqtisodiyot muammolari murakkab va o'zaro bog'liqdir. Bu muammolarni hal etish barqaror iqtisodiy rivojlanish va ijtimoiy taraqqiyot uchun hal qiluvchi ahamiyatga ega. Quyida O'zbekistonda soliqqa tortish va norasmiy iqtisodiyot bilan bog'liq ayrim muammolar keltirilgan:

1. Norasmiylikning yuqori darajasi:

O'zbekistonda iqtisodiy faoliyatning ma'lum qismi norasmiy iqtisodiyotda amalga oshiriladi, bu esa hukumatning daromadlarini yo'qotishiga va norasmiy ishchilarning ijtimoiy himoyasini cheklashga olib keladi. Norasmiy biznes ko'pincha soliqlarni to'lashdan bo'yin tovlaydi, bu esa amaldagi rasmiy sektor korxonalari uchun notekis soliq yukiga olib keladi.

2. Cheklangan soliqqa rioya qilish:

Soliq to'lashdan bo'yin tovlash, ayniqsa, o'z soliq majburiyatlarini bilmaydigan yoki ma'muriy to'siqlarga duch kelishi mumkin bo'lgan norasmiy korxonalar va yakka tartibdagi tadbirkorlar orasida keng tarqalgan. Soliq majburiyatlarini qo'llash mexanizmlarining noto'g'ri bo'lishi soliq majburiyatlarini bajarish stavkalarining pasayishiga yordam beradi.

3. Kompleks soliq tizimi:

O'zbekistondagi soliq tizimi murakkab, bu rasmiylashtirishni to'xtatadi va soliq to'lashdan bo'yin tovlashga undaydi. Yuqori soliq stavkalari va ma'muriy qiyinchiliklar biznesni soliqdan qochish uchun norasmiy sektorga olib kelishi mumkin.

4. Ijtimoiy himoyaning yetarli darajada emasligi:

Norasmiy iqtisodiyotdagi ishchilar ko'pincha sog'liqni saqlash, pensiya va ishsizlikni qo'llab-quvvatlash kabi ijtimoiy imtiyozlardan foydalana olmaydilar. Norasmiy ishchilar iqtisodiy zarbalarga ko'proq moyil va xavfsizlik tarmog'iga ega emaslar.

5. Norasmiy bandlik amaliyoti:

Norasmiy ishchilar ekspluatatsion mehnat sharoitlari, past ish haqi va ish xavfsizligining yetishmasligi bilan duch kelishi mumkin. Mehnat me'yorlarining cheklanganligi yomon mehnat sharoitlariga yordam beradi.

6. Ma'lumotlar bo'shlig'i va o'lchash muammolari:

Norasmiy iqtisodiyotning hajmi va ko'lamini aniq o'lchash uning tartibga solinmagan tabiati tufayli qiyin. Norasmiy iqtisodiy faoliyat to'g'risidagi to'liq ma'lumotlar dalillarga asoslangan siyosat qarorlarini qabul qilishga to'sqinlik qiladi.

7. Rasmiylashtirish rag'batlarining yo'qligi:

Norasmiy biznes uchun soliq stavkalarini pasaytirish yoki moliyaviy xizmatlardan foydalanish kabi rasmiy sektorga o'tish uchun cheklangan imtiyozlar mavjud. Rasmiylashtirishning xarajatlari va foydalari ko'pincha norasmiy biznes uchun qulay emas.

8. Ikki tomonlama iqtisod dinamikasi:

Rasmiy va norasmiy iqtisodiyotning birgalikda mavjudligi buzilishlarga, jumladan, adolatsiz raqobatga va umumiy iqtisodiy samaradorlikning pasayishiga olib kelishi mumkin.

9. Ma'muriy to'siqlar:

Og'ir ma'muriy tartib-qoidalar va byurokratiya korxonalarni ro'yxatdan o'tish va rasmiy faoliyat yuritishdan to'sqinlik qilishi mumkin. Ro'yxatga olish jarayonlari va qoidalaridan xabardor bo'lmaslik rasmiylashtirishga to'sqinlik qilishi mumkin.

10. Siyosatni amalga oshirish muammolari:

Norasmiy iqtisodiyot va soliqqa tortish muammolarini hal qilish bo'yicha samarali siyosatni amalga oshirish turli davlat organlari va manfaatdor tomonlar o'rtasida muvofiqlashtirishni talab qiladi. Rasmiylashtirishni rag'batlantirish maqsadi bilan daromadlarni shakllantirishga bo'lgan ehtiyojni muvozanatlash murakkab siyosat muammosidir.

Ushbu muammolarni hal qilish me'yoriy-huquqiy islohotlarni, maqsadli siyosat choralari, soliq ma'muriyatchiligini kuchaytirish va ijtimoiy himoya tashabbuslarini o'z ichiga olgan kompleks va moslashtirilgan yondashuvni talab qiladi. Rasmiylashtirishni rag'batlantirish, soliqqa rioya qilishni yaxshilash va ijtimoiy himoyani ta'minlash orqali O'zbekiston inklyuziv iqtisodiy o'sish, qashshoqlikni kamaytirish va fuqarolar uchun mehnat sharoitlarini yaxshilashga harakat qilishi mumkin.

Xulosa qilib aytadigan bo'lsak, norasmiy iqtisodiyot va soliqqa tortishning bir-biri bilan chambarchas bog'liq bo'lgan masalalari O'zbekistonning iqtisodiy rivojlanishi va siyosatini shakllantirish uchun katta muammolar va imkoniyatlarni keltirib chiqaradi. Tartibga solinmagan iqtisodiy faoliyat, soliq to'lashdan bo'yin tovlash va cheklangan ijtimoiy himoya bilan tavsiflangan norasmiy iqtisodiyot mamlakat ijtimoiy-iqtisodiy manzarasining turli jabhalariga ta'sir qiladi. Ushbu muammolarni hal etish barqaror o'sishga erishish, tengsizlikni kamaytirish va fuqarolar farovonligini ta'minlashda hal qiluvchi ahamiyatga ega.

O'zbekistonda norasmiy iqtisodiyotning saqlanib qolishi davlat daromadlariga ta'sir qiladi, chunki muhim iqtisodiy faoliyat soliqqa tortilmaydi. Daromadlardagi bu farq davlatning muhim davlat xizmatlari va infratuzilma loyihalarini moliyalashtirish imkoniyatini cheklaydi. Bundan tashqari, norasmiy bandlik amaliyotlarining keng tarqalganligi mehnat standartlarining yetarli emasligiga, ish xavfsizligining pasayishiga va ijtimoiy nafaqalardan foydalanishning cheklanganligiga yordam beradi, bu esa ishchilar uchun zaiflik davrini davom ettiradi.

Norasmiy iqtisodiyotga qarshi kurashish borasidagi sa'y-harakatlar tartibga solishni soddalashtiruvchi, rasmiylashtirishni rag'batlantiradigan va soliq ma'muriyatchiligini kuchaytiruvchi keng qamrovli soliq islohotlari bilan uyg'unlashtirilishi kerak. Bunday islohotlar soliqqa tortish bazasini kengaytirishi, shaffoflikni ta'minlashi va adolatli iqtisodiy o'sishga yordam berishi mumkin. Rasmiylashtirishni rag'batlantirish strategiyalari moliyaviy xizmatlar va ijtimoiy himoyalardan foydalanish imkoniyatlarini kengaytirish bilan bir qatorda korxonalar va ishchilar uchun moslashtirilgan rag'batlantirishni ham hisobga olishi kerak.

Norasmiy iqtisodiyotni butunlay yo'q qilish qiyin vazifa bo'lishi mumkin bo'lsada, maqsad rasmiylashtirishni rag'batlantirish va tadbirkorlik erkinliklarini hurmat qilish o'rtasida muvozanatni saqlash bo'lishi kerak. Muvaffaqiyatli siyosat davlat idoralari, xususiyl sektor manfaatdor tomonlari va fuqarolik jamiyati o'rtasidagi hamkorlikni o'z ichiga olgan ko'p qirrali yondashuvni talab qiladi. Aholini xabardor qilish kampaniyalari, malaka oshirish dasturlari va maqsadli tadbirlar norasmiylikni bosqichma-bosqich kamaytirishga yo'l ochishi mumkin.

O'zbekiston norasmiy iqtisodiyot va soliqqa tortish muammolarini hal qilish mamlakatni yanada barqaror va dinamik iqtisodiyot sari undashi mumkin bo'lgan muhim pallada turibdi. Rasmiy iqtisodiy faoliyatni rag'batlantiradigan, adolatli soliqqa tortishni ta'minlaydigan va mehnatkashlar huquqlarini himoya qiladigan muhitni yaratib, O'zbekiston o'zining to'liq iqtisodiy salohiyatini ochib, fuqarolarini yuksaltirishi va kelgusi yillarda barqaror rivojlanishga hissa qo'shishi mumkin.

Xulosa va takliflar.

O'zbekistonda norasmiy iqtisodiyot ulushini qisqartirish hamda soliqqa tortish tizimi samaradorligini oshirish maqsadida quyidagi taklif va tavsiyalarni ilgari surish mumkin.

Birinchidan, soliq ma'murchiligini yanada soddalashtirish va uning shaffofligini oshirish zarur. Soliq hisobotlari va to'lov jarayonlaridagi ortiqcha byurokratik talablarni qisqartirish tadbirkorlik subyektlarini rasmiy faoliyat yuritishga rag'batlantiradi.

Ikkinchidan, raqamli texnologiyalarni soliqqa tortish tizimiga keng joriy etish muhim ahamiyat kasb etadi. Elektron hisob-fakturalar, onlayn nazorat-kassa mashinalari hamda raqamli to'lov tizimlaridan foydalanishni kengaytirish norasmiy pul aylanmasini kamaytirishga xizmat qiladi.

Uchinchidan, kichik biznes va yakka tartibdagi tadbirkorlar uchun soliq yukini optimal darajada belgilash lozim. Soliq stavkalarining adolatli va iqtisodiy asoslangan bo'lishi norasmiy faoliyatdan chiqib, rasmiy sektorga o'tishni rag'batlantiradi.

To'rtinchidan, aholining soliq madaniyatini oshirishga qaratilgan targ'ibot va ta'lim ishlarini kuchaytirish zarur. Soliq to'lashning ijtimoiy ahamiyatini tushuntirish hamda davlat byudjeti mablag'larining sarflanishi bo'yicha ochiq axborot berish fuqarolarning ishonchini oshiradi.

Adabiyotlar/Literatura/Reference:

Alimardonovning G'. (2025) 2025-yildagi "O'zbekistonda soliqqa tortish va norasmiy iqtisodiyot muammolari" mavzusidagi (PhD) dissertatsiyasi 12–26.

Allen, J., Nataraj, S., & Schipper, T. C. (2018). Strict duality and overlapping productivity distributions between formal and informal firms. *Journal of Development Economics*, 135, 534–554.

Amaral, P. S., & Quintin, E. (2006). A competitive model of the informal sector. *Journal of Monetary Economics*, 53(7), 1541–1553.

Arias, O.; Evans, D.; Santos, I. (2019). *The skills balancing act in sub-Saharan Africa: Investing in skills for productivity, inclusivity, and adaptability. Africa Development Forum Series* (Washington, DC, World Bank).

Bonnet, F.; Vanek, J.; Chen, M. (2019) *Women and men in the informal economy: A statistical brief* (Manchester, Women in Informal Employment: Globalizing and Organizing (WIEGO)).

Charmes, J. (2016). *The informal economy: What is it? Where does it come from? How big is it? Why is it growing? How to tackle it? Research, network and support facility, volume 2 – definition of the informal economy. ARS Progetti.*

Chen M. & Carré F. (Eds.). (2020). *the informal economy revisited*. Routledge.

Dell'Anno, R. (2007). The shadow economy in Portugal: An analysis with the MIMIC approach. *Journal of Applied Economics*, 10(2), 253–277.

Dell'Anno, R. (2021). Theoretical approaches to the phenomenon of informality. In S. M. Ruesga, J. Baquero, & J. L. Delgado (Eds.), *Dialogues on Socioeconomy: Informality in Latin America* (chapter 3) (pp. 117–134). Tirant lo Blanc.

ESA (2010). *European system of national and regional accounts 2010*. Publications Office of the European Union. 2013.

Feige, E. L. (2016). Reflections on the meaning and measurement of unobserved economies: What do we really know about the "Shadow Economy"? *Journal of Tax Administration*, 2(1), 5–41.

Fox, L.; Kaul, U. (2017). *The evidence is in. How should youth employment programs in low-income countries be designed?* (Washington, DC., US Agency for International Development).

Goel, R. K., & Nelson, M. A. (2016). Shining a light on the shadows: Identifying robust determinants of the shadow economy. *Economic Modelling*, 58(C), 351–364.

Harriss-White, B. (2020). India's informal economy. Past, present and future. In M. Chen & F. Carré (Eds.), *The informal economy revisited* (pp. 38–44). Routledge.

Ignatowski, C. (2017). What works in soft skills development for youth employment? A donor's perspective (Toronto, Youth Employment Funders Group (YEF) and the MasterCard Foundation).

Ihrig, J., & Moe, M. (2004). Lurking in the shadows: The informal sector and government policy. *Journal of Development Economics*, 73, 541–557.

ILO (2015). R204 – Transition from the informal to the formal economy recommendation: Recommendation concerning the transition from the informal to the formal economy. International Labour Organisation.

ILO (2018). Women and men in the informal economy: A statistical picture (3rd ed.). International Labour Office.

ILO. (2015) The transition from the informal to the formal economy. Report V(1). International Labour Conference, 104th Session, 2015 (Geneva).

ILO. (2018a). Women and men in the informal economy: A statistical picture, 3rd edition (Geneva).

Lautier, B. (1990). *La girafe et la licorne: du secteur informel au système d'emploi en Amérique latine [Rapport de recherche]*. Ministère de l'Education Nationale, Informalité, formation et emploi: une comparaison entre la Colombie et le Nordeste Brésilien, rapport collectif GREITD/MEN.

OECD (2002). *Measuring the non-observed economy – A handbook*. organization for economic cooperation and development. OECD Publishing.

Palmer, R. (2008) *Skills and Productivity in the Informal Economy*. Employment Sector, Employment Working Paper No. 5 (Geneva, ILO).

Quiros-Romero, G., Alexander, T. F., & Ribarsky, J. (2021). *Measuring the informal economy* [IMF Policy Paper No. 2021/002].

Rauch, J. (1991). Modeling the informal sector formally. *Journal of Development Economics*, 35(1), 33–47.

Robert Palmer. (2020) *Lifelong Learning in the Informal Economy: A Literature Review*. Copyright © International Labour Organization. Printed in Geneva, Switzerland.

S4YE (Solutions for Youth Employment). (2015) *Toward solutions for youth employment: A 2015 Baseline Report* (Washington DC, World Bank).

Schneider, F. (2005). Shadow economies around the world: What do we really know? *European Journal of Political Economy*, 21, 598–642.

Ulyssea, G. (2018). Firms, informality, and development: Theory and evidence from Brazil. *American Economic Review*, 108 (8), 2015–2047.

Wilson, T. D. (2010). An introduction to the study of informal economies. *Urban Anthropology and Studies of Cultural Systems and World Economic Development*, 39 (4), 341–357.

World Bank. (2019a) *World Development Report 2019: The changing nature of work* (Washington, DC).